

Izumrle panoge domače obrti v okolici Turjaka

Tone Ljubič

Stari Slovenci so ob naselitvi prinesli s seboj iz skupne slovanske domovine tudi navado, da je vsaka zadruga izdelovala doma potrebne predmete, ki so pozneje postali zgolj obrtniški izdelki. Prvotno so te predmete uporabljali samo izdelovalci in njihova ožja skupnost. Pozneje so se iz tega razvile razne domače obrti z izdelki tudi za širšo porabo. Z vedno večjo specializacijo se je v dobi prehajanja fevdalizma v nov družbeni red iz domačih obrtnikov razvil samostojen stan profesionalnih obrtnikov. Ta stan je bil konec srednjega veka ves omrežen s cehovskim sistemom, ki je odrinil domače obrtnike od trgovskega trga. Razne vojvodske določbe in privilegiji mest so namreč popolnoma zatrli razpečavanje izdelkov domače obrti.

Ta dejstva so dobila posebne razvojne oblike na ozemlju nekdanjega kočevskega okraja, v katerega je bila vključena tudi okolica Turjaka. V 15. stoletju so turški vpadi prizadeli gospodarstvo označenega ozemlja. Borba za življenje je terjala od domačinov, da so poleg poljedelstva, ki je bilo pogostoma popolnoma ovirano, poživili umirajoče domače obrtniško ukvarjanje. Na to je morala reagirati tudi gosposka, ki je izdala odločbe za ukinjenje omejitev razpečavanja izdelkov domače obrti. Največjega pomena v tej smeri je bil znani linški privilegij cesarja Friderika III. z dne 23. oktobra 1492, ki je dovolil prebivalcem kočevskega okraja trgovanje z domačimi izdelki po mnogih pokrajinah cesarstva. Dovoljenje je poživilo in utrdilo domače obrti ter rodilo zdomarje.

Kočevski zdomarji v ožjem smislu so se v svetu kmalu izpridili in so v krošnjah začeli prenašati po svetu razne sadeže, sladkarije in igro namesto izdelkov svojih rok. Slovenski ljudje pa so še nadalje razpečavali po svetu samo izdelke svojih rok. Ribničani so še dandanašnji zvesti tej stari tradiciji, njihovi sosedje pa so že skoraj popolnoma opustili domače obrtniško ukvarjanje in zdomarstvo. V okolici Turjaka so vse panoge domače obrtnosti, razen zobotrebčarstva in škafarstva, skoraj izumrle. Z nekdanj cvetočim domačim rezbarstvom, ósovnikarstvom in krtačarstvom se pečajo še posamezniki, ali pa je o njih ostal samo spomin.

1. Domači rezbarji

Najbolj sloveči domači rezbarji tega predela so bili v dobrépoljskih vaseh Žagorica in Mala vas. Pozneje je zaslovel v Laščah rezbar Jontez, toda bil je že poklicni obrtnik in ni s svojimi izdelki pohajal z doma.

Zakaj so Dobrépoljci izbrali ravno to panogo domače obrti, je težko odgovoriti točno in določno. Pozneje pa je tamkajšnje rezbarstvo dobilo poseben polet nedvomno zaradi delovanja dokaj spretnega rezbarja-šolmaštra Postla Andreja, ki je tod deloval v prvi četrtini 19. stoletja in postavil nekaj oltarjev in znamenj. Očividno je tudi vpliv slik iz farne cerkve na Vidmu, kjer je

domače rezbarje zlasti dojmilo Langusovo križanje. Magdalena in Janez na omenjeni sliki in dela domačih rezbarjev so si v najbližjem sorodstvu.

Roba domačih rezbarjev so bila ponajveč razpela, Marijini kipi in kompozicije ter otroške igrčke: konjički in soldati. Oblikovna enotnost vseh teh izdelkov, zlasti pa Kristusovega lika na razpelu in konjička, kaže na skupne vzore.

V prehodu na sedanost so bili najbolj imenitni domači rezbarji: Smolarjev Janez, Anzlovi mutci, Vintar — oče naših umetnikov Franceta in Toneta Kralja — Selček in Lovšek.

Izmed njih je bil znabiti najplodovitejši Smolarjev Janez. Njegovih bogcev in kompozicij z razpelom je po dobrépoljskih domovih še precej; tudi oni veliki lik v malovaški kapelici je njegov. Njegova posebnost je bila sposobnost, da je delal tudi po naročenih predlogah, kar mi je povedal sodobnik Ignac Žnidaršič z Vidma.

Na Smolarjevem Janezu se je zgledovala cela generacija domačih rezbarjev. Seveda, vsak z večjim ali manjšim talentom ter samosvojestni. Ogledujoč fragmente del posameznih rezbarjev sodim, da je bil nemara najbolj samosvoj Vintarjev oče iz Zagorice. Selček pa se je najdlje razvil v rezbanju ročajev na palicah. Izbiral je najraje drenove grče in je iz njih zrezljal kačje glave, pasje gobce, roko, stisnjeno v figo, in podobno. V tem je bil izrazit nadaljevalec rezljačev splošno običajnih oblik, ki se iz skrivenčenih grč kar same po sebi vsiljujejo ljudstvu s preprosto domišljijo, kjerkoli, ne samo v Dobrépoljah.

Poslednja v vrsti domačih rezbarjev sta bila stari Lovšek in zadnji iz Anzlove družine mutcev. Lovšek nazadnje ni rezljal drugih likov ko konjičke, Anzlovec pa je delal tudi še bogce.

Oglejmo si oblikovno podobo teh stvaric.

Predloga dobrépoljskega lika Kristusa je bil mrtvi bog. Lik je močno stiliziran. Zlasti partije okoli reber in trebušne mišice ter brada so skrbno stilizirane. Tudi ostali anatomske poudarki izdajajo, da je bil vzor dobro delo. Stilizirane so tudi krvave srage na ranjenih delih trupla. Kapljice so razporejene v pravih čopkih.

Verjetno, da je najprvotnejša kombinacija mrtvega trupla in križa bila brez kakršnih koli pritklin in v vseh detajlih skoraj standardizirana. Prve reči, ki so jih pri bogcih začeli različno izdelovati, so bili: prt okoli bokov, oblika križa in tablica z napisom INRI. Od križa z ročicami ravnih črt so prešli k različno oblikovanim, izumetničenim oblikam. Tablico z napisom so najprej samo naslikali na križu, pozneje so jo zamenjali z nekoliko zavihnjenim listom.

Prva pritiklina je bila na podnožje križa položena knjiga. Nanjo so radi stavljali človeško lobanjo, slonečo na navzkriž postavljenih kosteh. Včasih lobanja niti ni bila plastično izdelana, le naslikana na spodnjem delu križa. Naslednjic so pridali razpelo podobi Marije in Janeza. Za njun podstavek so si omislili poprečno ročico, ki je spodaj podprta z različnimi okraski. Primerki, katerih najlepše sem videl v Ponikvah, imajo prečno ročico zelo umetno zgrajeno. Včasih je ročica podvojena in nosi cvetlične šopke ter klečeče an-

gele. Takih podob je še precej. Zlasti obliko šopkov so ustalili in jo ponavljajo prav v sedanje dni.

Včasih je razpelo in njegova grupa vstavljena v arhitekturo, ki je tesno naslonjena na kompaktno ozadje. Arhitekture so povzete iz oltarjev, celo imitirane draperije s čopi so prešle iz oltarjev na rezbarske predmete. O samostojnih arhitekturnih oblikah ni mogoče govoriti. V teh arhitekturah je pogostnejši lik Marije.

Marijine podobe so največkrat izdelane kot manekinske pupe, to je oblikovno samo v glavo in roke. Trup je neobdelan in ga oblačijo v tkaninasta oblačila. Posebna pritiklina je bila do let pred drugo svetovno vojno pri Mariji v podgoriški kapelici; sedela je na prestolu, na podnožju je imela iz lesa izrezan nekakšen pernat zglavnik, celota pa je bila vstavljena med štiri polzasto zavite stebre z baldahinom.

Bogato so se razvili hišni oltarčki s prikazom vseh delov rožnega venca. Osrednji lik matere z detetom, ki drži v rokah molek, obkroža trikrat po petero skupin, ki predstavljajo posamezne dele znane molitve. Zelo lep primerek te vrste je nemara še sedaj v Podpeči pri Zabukovcu, kamor je bil prinesen iz dobrépoljskih Vodíc.

Izmed igrač je najobičajnejši konjiček s piščalko. Dobrépoljski konjiček je oblikovno nekoliko v sorodu z ribniškim lončnim konjičkom. Njegova sedanja oblika je nastala po daljšem razvoju in je močno stilizirana. Impresija prvega pogleda nanj nam pravi, da imamo pred seboj šegavega žrebička (sl. pr. V/3). Noge mu trdno stoje, oči so široko razprte, naznačene z dvema krogoma, osredje je črno, obrobni kolobar bel. Tudi griva je stilizirana. Namesto repa je nameščena nepobarvana piščalka. Konjička najraje postavljajo na deščico s kolesi.

Posebnost Anzlovih mutcev je bil vojak s konjičkom. Vojak je bil ohlapno nataknen na pokončnem klinu, rob njegovega podnožja pa se je dotikal kolesa na deščici. Zato je vojak plesal, ko je otrok igračo vlekel za seboj (sl. pr. V/3).

Vojakov lik izdaja, da so se Anzlovci zgledovali zanj pri nekdanjih avstrijskih soldatih. Menda si je to igračo izmislil Mač. On je izdeloval še drugačne umetnine. Imenitna je bila ona, ki je prikazovala peklenško veselico. Bil je nekakšen oder s plešočimi ženskami in peklenščki. Ob strani je stal sveti Anton, z vrvico do zvončka, ki je visel v poleg stoječem stolpu. Ves ustroj je bil vgrajen na vrtljivo ročico. Kadar jo je Mač, za 1 dinar, zavrtel, se je oder odprl in pari so zaplesali, svetnik pa je zvonil na vse pretege.

Poglejmo še tehnično izvedbo teh rezbarskih predmetov. Osnovni material je lipovina. Bogčev lik je izrezan scela, razen rok, ki so pritrjene k trupu z lesenimi žeblički. Tudi celotni lik je pritrjen na križ z lesenimi žebli, ki imajo precejšnjo, oblikovano glavico. Marije so ravno tako scela, razen rok, isto angeli, ki imajo posebej pritrjene tudi perutnice. Arhitekture so konstruirane iz posameznih delov. Pri kompletih rožnega venca je vsak lik posebej izrezljan in vgrajen v celoto.

Nastanek dobrépoljskega konjička sem si ogledal pri Lovšku. Vzel je primeren kos lesa in ga je najprej obdelal z žago. Zažagal je najprej dvakrat

po dolgem, dvakrat počez, malce po strani. Nato zgoraj v ravnini konjičkovega hrbta ter ven po liniji grive, končno še spredaj do črte konca konjičkove glave. V drugi fazi je obdeloval s ploskim dletom, da je izbil maso med nastajajočimi nogami. Ko je odložil dleto, pa se je lotil rezljanja z nožem, ki ga je rabil skoraj do končne izdelave podobe. Prav nazadnje je uporabil le še drobno dleto za partije okoli grive, oči in nozdrvi. Ista tehnika je pri izdelavi vojaka s harmoniko (sl. pr. V/3).

Polihromacija je zelo enostavna, brez podsnove. Na zgleden predmet so nanesene emajlne barve brez osenčevanj, zgolj ploskovno. Edino Marijina lica imajo rdečico, ki je izražena grobo, brez prehodnih odtenkov.

Bogci in Marije so obarvani z rumenkasto-rdeče-belim tonom. Lasje so rjavi, obrvi črne, oči pri gledajočih likih precej srepe. Bogčev prst okoli ledij bele ali sinje barve, vrvica in trnjeva króna najraje zelena, križ rjav.

Konjiček je živordeč, s črno grivo in kopiti. Osrednje oči črno, kolobar bel. Sedlo sinje z belim robom. Tudi soldatovo oblačilo je sinje. Vse to je na zeleni deščici, kolesa nepobarvana ali s preprostim ukrasom v temno-rdečem tonu.

Še pred desetletjem so bili ti predmeti običajno sejgarsko blago, zlasti na miklavževskih semnjih. Dosti tega pa je bilo prinesenega v Ljubljano, v trgovine z leseno robo, kjer so te stvarce kupovali na debelo ter jih razpečavali na drobno.

V Dobrépoljah je zadal končni udarec domačemu rezbarstvu igračkarski tečaj leta 1936, ki je na Vidmu povzročil industrijsko izdelavo teh predmetov. V tovarni so zavrgli nekdanje oblike in jih zamenjali s sodobnimi formami, prilagojenimi strojni obdelavi.

2. Osovnikarji

V vaseh na pobočju Ahacove gore, zlasti v Gradežu, so bili doma izdelovalci osovnikov. Njihovi izdelki so bili včasih zelo cenjeni daleč naokoli, ker jih je odlikoval poleg solidne izdelave tudi bogat likovni ukras. Še dandanes imajo gradežke osovnikarje v okolici tja do Grosupljega, Dobrépolj in Svetega Gregorja. Če že ne novega, pa vsaj rabljenega in spravljenega, da se z njim postavijo pred teboj, ko ti ga pokažejo in povedo, da je na njem gospodarjev monogram, vrezan po naročilu.

Na nekdanjih velikih semnjih, kakor so bili Tihi semenj na Rebri v Dobrépoljah, Alojzijeve semenj v Velikih Laščah in Kresni semenj v Ribnici, si gotovo srečal tam na kraju sejmišča vase zamišljenega moža, ki je razstavil na vrvi obešene osovnikarje. Pri njih si našel vprašujoče gospodarje in fante:

»Kje imate luknje?«

In zamišljeni mož je porožljaj s svojo robo na vrvi.

Vsak gospodar si je izbral raje »ta opraskanega«, to je zrežljani osovnik. Bil je samo nekaj dinarjev dražji od neopraskanega. Kdor se je hotel bolj postaviti, je primaknil še nekaj dinarjev in se pogodil z osovnikarjem, da mu

je kar na mestu vrezal njegov monogram. Prav posebno bahatemu je spretni možak tudi gredoč opraskal celotni osovnik po želji.

V času med semnji pa si istega moža srečaval po vaseh, kjer je ponujal svojo robo od hiše do hiše.

Glavni izdelovalni čas osovnikarjev je bil pozimi. Tedaj jih je posameznik naredil do 200 kosov. Dandanes so pravi osovnikarji že skoraj popolnoma minili. Morda je še najboljši in najdoslednejši njihov nadaljevalec Š m u c o v Jože v Gradežu štev. 10. Pri njem sem si ogledal izdelavo in »praskanje« osovnikov. Takole je delal.

Izbral je presušen orehov količek s premerom okrog 3,5 col. Dejal mi je, da so orehovi osovniki najboljši, zato tudi najdražji, vendar da jih izdeluje tudi iz jelševega in brezovega lesa. Količek je razžagal na nekako 9,5 colske »pencličke«. Nato je vzel v roke »žatlako« in je »pencliček« obsekal na štiri vogle. Potem ga je vtaknil v »virštat« in je s posebnim svedrom širokega rezila izvrtal v »pencil« luknjo. Za naslednjo fazo obdelave je vzel rezilnik, s katerim je izrezal dokončno zunanost osovnika na 6 voglov, z »ušesi« in »nogama«. Oblika v profilu in zgornjem narisu je bila takšna (sl. pr. V/1).

Ušesa je obdelal dokončno s svedrcem, noge pa z izbijalnim dletom. Ko ga je še ogledal s stekleno črepinjo in steklastim papirjem, je bil neopraskani osovnik izdelan.

Toda take osovnike znajo delati marsikje, ne samo v turjaškem Gradežu. Posebnost gradežka se začne šele sedaj. Jože si je izbral drobceno rezbarsko dletce in začel »praskati« osovnik.

Najprej je okrasil ploskev na čelu. V višini ušesa je vrezal podolžno vrstitev iz navadnih črt in smrekove vejice. Isto je ponovil v višini spodnjega roba ušesa, potem pa je celo polje do vznožja popolnil s široko smrekovo vejico, ki ji je na vrhu dodal preprost cvet — osmerolistno rozeto. Ogledal si je svoje delo, nakar se je vprašujoče obrnil name:

»Saj ne boste zamerili, če vas vprašam, kako vam je ime!«

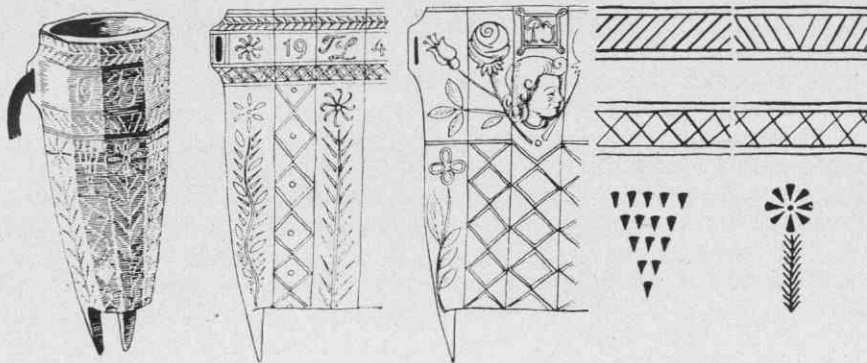
Povedal sem mu svoje ime in priimek, pa je zelo hitro in spretno vrezal v polje med zgornjima dvema poprečnima bordurama moj monogram in besedoval:

»Vidite, če takega dam iz rok, ki je samo na eno stran »opraskan«, pravijo, da je osovnik »škilast«. »Škilasti osovnik« ni toliko imeniten, kakor celotno »opraskani«.

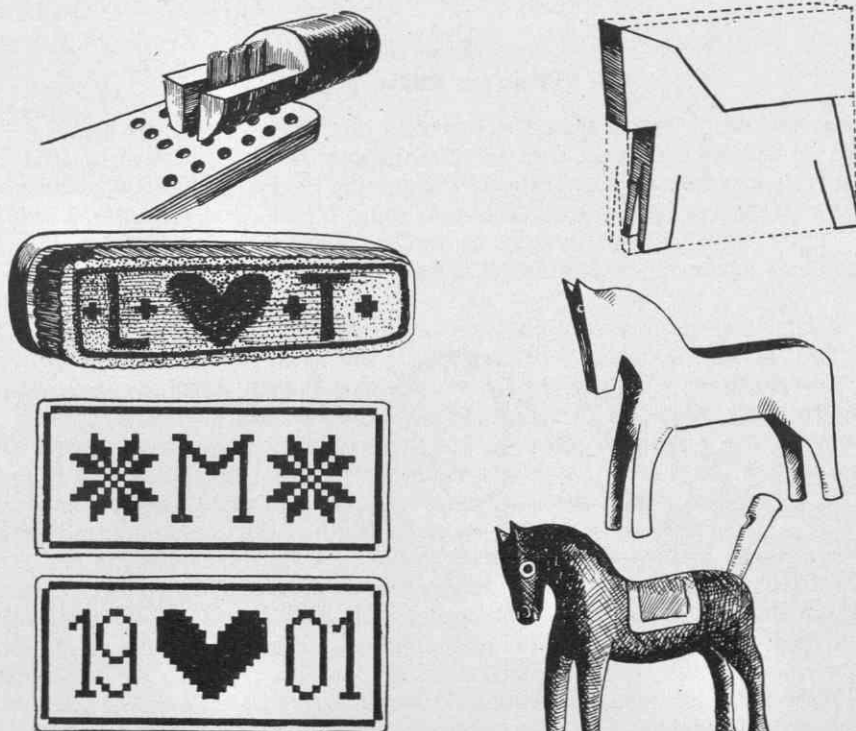
Vztrajal sem še komaj dobro uro, pa je bil ves osovnik olepšan v istem slogu kakor ukras na čelni ploskvi. Našel sem sledeče elemente njegovih ukrasov (sl. pr. V/1).

Ves ta ukras je enostavno vrezan z globokimi vrezninami. Zamisel in izdelava ukrasa popolnoma ustrezata tehniki rezbarjenja z dletom, gradnja ukrasa pa je verna istemu likovno-estetskemu čustvovanju, kakor ga srečavamo na starih domačih baryanih skrinjah, na rezljanih prečnikih lesenih stropov, v preprostih rebzah na jarmičih in kalupih za surovo maslo ter tudi na velikonočnih pisankah, obdelanih z voskovo tehniko.

Ko sem brskal za lepimi primerki in njihovimi avtorji, sem našel osovnik iz rok starega Uspika, Škindra, Šklajbarja in še drugih. Vsi se v obliki

Sl. 1. Osovnik iz Gradeža pri Turjaku z različnimi okraski

Sl. 2. Okraski na krtačah iz Podpeči v Dobrépoljah; zgoraj krtačarski »zajc«

Sl. 3. Razvojne stopnje izdelave konjička (Dobrépolje); spodaj konjiček s soldatom iz Zagorice v Dobrépoljah (risal Tone Ljubič)

predmeta in ukrasa popolnoma krijejo s Šmucovimi, zato sodim, da je ime-novani resnično pravi nadaljevalec nekdanje bolj splošne domače obrtne delavnosti. Izjemo sem našel samo pri Grebenčevih, kjer je domači sin Ivan na osovnik vrezal ukras v bas-reliefu, samo nekateri deli so izdelani tudi z navadnim vrezom. Toda to je edinstven primerek nadpovprečno rezbarsko talentiranega fanta. Primera nikakor ne moremo generalizirati in smatrati, da bi bili nekdanji gradežki osovniki ukrašeni s plastičnimi podobami.

Dandanes se je krog za razpečavanje teh predmetov zelo zožil, zato ta panoga domače obrtnosti tem hitreje umira.

3. Krtačarji

Ne prav stari vaščani iz Podpeči v Dobrépoljah še pomnijo, da so nekdanje dni skoraj v sleherni podpeški hiši izdelovali krtače in jih nosili na prodaj po semnjih, pa tudi od hiše do hiše. Posebno jim je v spominu oni pčnujač, ki se je navadno prismejal v hišo s pozdravom:

Krtače prodajam,
pa babam nagajam!

Nikjer več nisem mogel najti primerka podpeške krtače, ki so bile včasih cenjeno sejmarško blago in zdomarska roba. Bile niso navadne krtače, marveč nekaj posebnega, saj so bili žimnati kosmiči različno obarvani in razpo-rejeni v ukrasnih oblikah. Po opisu domačinov, so najraje ukraševali s temnejšim robom, zvezdo, srčkom, križcem in monogramom.

Šobčev Tine iz Podpeči mi je narisal dva vzorca, ki jih pomni iz domače hiše (sl. pr. V/2).

Pri drugi hiši sem izvedel, da so često ukrasili tudi zgolj z letnico ali običajnimi inicialkami Jezusovega imena IHS. Pozanimal sem se tudi za način izdelave krtač, najbolj natančno so me poučili zopet pri Šobčevih.

Prvi element krtače so bile primerne deščice iz hruševine ali češnjevine. Te so obdelali z žago in obličem, nakar so vanje navrtali v ravnih vrstah precej nagosto luknje. Luknje so končno povezali med seboj z globokimi žlebički z uporabo dleta. To je bilo izključno moško delo, šele na tej proiz-vodni stopnji so pristopile h krtačarskemu delu žene in otroci.

Po poprej ustvarjenem ukrasnem vzorcu na karirastem papirju se je začelo vtikanje prepognjenih snopičev žime ali ščetin v luknje na tisti strani navrtane deščice, kjer ni bilo žlebičaste povezave. Preden so žimnate snopiče vtikali, so v luknjice vnesli z drobnim čopičem raztopljen mizarski klej. Vsak snopič so na gornji strani zavozljali s čevljarsko dreto, vtaknjeno v upogib snopiča. Po žlebičih so peljali dreto od snopiča do snopiča. Vsak vtaknjeni snopič so sproti poravnali s posebno pripravico, ki jo poznajo pod nazivom »zajček«. Ta ima tole obliko in se uporablja takole (sl. pr. V/2 zgoraj).

Pravijo, da so nekateri poravnali tudi na ta način, da so potegovali z žimnato stranjo po vroči štedilnikovi plošči. Končki snopičev so se osmodili in dosegli relativno precejšnje izravnanje celotne žimnate ploskve. Vendar ta način poravnavanja ni bil vedno uporabljiv. Kadar so delali krtače z obar-

vanimi snopiči, zlasti če so hoteli ohraniti žive bele, rumene in rdeče barve, niso smeli smoditi.

V poslednjih izdelovalnih fazah so še celo povozlano stran močno poklejali. Po vrhu so pritrdili zglajeno deščico, ki so jo polakirali ali spolitirali. In je bila krtača gotova (sl. V/2).

Pobaral sem še Podpečane, kje so dobivali tolikšno množino žime in ščetin. Tedaj so se mi hudomušno nasmehnili in mi razkrili skrivnost, da so tiste čase trpeli zlasti sejmarski konji in pujsi. Podpeški fantički so se potikali najraje na Vidmu okoli zadružne, Krajčkove in Brdavsove gostilne, kjer je bilo vsak dan dosti čakajočih konj struških furmanov, ob semnjih pa nič koliko sejmarske živine. Krepak prijem za rep, sek, s škarjami ali ostrim nožem, in je bil konjski rep skrajšan, fantiček pa v potecin. Pri takem poslu jo je često kdo izmed njih pošteno izkupil. Ščetine so Podpečani kar pulili prašičem iz grbe. Tudi pri tem početju so jih sejmarski prekupčevalci preganjali, ker je baže iz žive živali izpuljena ščetina okrvavila slanino. Mrtvi živali odvzete ščetine pa niso bile več tako dobre, ker so izgubile na trdnosti in prožnosti.

Na ta način so pridobivali črno in belo materijo, za rdeče in rumeno obarvano žimo so šli na sodražko stran k sitarjem po odstrižke žimnatih mrež za sita, ki jim Podpečani dejó »sitje«.

Operirali so izključno samo s štirimi barvami: belo, črno, rdečo in rumeno. Najbolj sta bili uporabljeni bela in črna barva.

Ker sedaj nihče več ne izdeluje takih krtač, bo nedvomno s sedaj še živečim podpeškim rodом izumrl tudi spomin na nekdanje krtačarje.

Résumé

LES BRANCHES ÉTEINTES DES MÉTIERS A DOMICILE DES ENVIRONS DE TURJAK EN BASSE CARNIOLE

Aux alentours de Turjak (Auersperg), certaines branches des métiers à domicile sont encore vivantes. Mais nombre d'entre elles sont déjà éteintes. Il y a cependant des particuliers qui s'en occupent toujours, ou bien c'est le souvenir qui en survit.

L'auteur nous fait la description de trois branches éteintes de ces métiers: la sculpture sur bois à Dobropolje, la production des essieux dans les villages situés sur les pentes du Mont Ahac, et la brosse à Podpeč près Dobropolje

Les éléments plastiques relatifs aux objets produits par les métiers mentionnés sont égaux à ceux des articles fabriqués par les non-artisans de ce secteur. Le procédé technologique de la confection, les matières premières utilisées ainsi que les outils sont très simples et tirent leur origine des temps de l'établissement des métiers à domicile en ces lieux.